

प्रकरण 1
प्रस्तावना

1.1 थेट लाभ हस्तांतरण

शासनाकडून लोकांना चांगल्या व वेळेत लाभांच्या वितरणाची सुनिश्चिती करण्यासाठी थेट लाभ हस्तांतरण हा भारत सरकारचा एक प्रमुख सुधारणा उपक्रम आहे. मजुरीची प्रदाने, इंधन अर्थसहाय्य, अन्नधान्य अर्थसहाय्य आणि शिष्यवृत्त्या यासारखे लाभ लाभार्थ्यांच्या बँक खात्यात थेट जमा करण्याच्या प्रक्रियेत एक आमूलाग्र बदल झाला आहे, ज्यायोगे गळती थांबवून आर्थिक समावेशनात वृद्धी होईल. थेट लाभ हस्तांतरणाची उद्दिष्टे आलेख 1.1 मध्ये दर्शविली आहेत.

आलेख 1.1: थेट लाभ हस्तांतरणाची उद्दिष्टे

- लाभार्थ्यांना निधी हस्तांतरण करताना पारदर्शकता निर्माण करणे
- लाभार्थ्यांची अचूक निश्चिती आणि लक्ष्यीकरण
- सेवांचा लाभ घेण्यासाठी मोठा अंतर्भाव आणि सुलभतेची खात्री करणे
- लाभ वितरण प्रक्रियेतील गळती रोखणे
- दलाली (रेंट सिकिंग) रोखणे, मध्यस्थ/दलालांचे उच्चाटन
- रि-इंजिनीअरींगद्वारे शासकीय प्रक्रियांमधील सुधारणांत सुलभता आणणे
- योजना वितरण प्रक्रियेतील कार्यक्षमता वाढविणे

स्रोत: थेट लाभ हस्तांतरण उपक्रम (मिशन), कॅबिनेट सचिवालय, भारत सरकार

1.2 थेट लाभ हस्तांतरणाच्या अंमलबजावणीसाठी राज्यस्तरीय सहभाग

थेट लाभ हस्तांतरणाच्या अंमलबजावणीसाठी प्रमुख आवश्यकता खालीलप्रमाणे होत्या:

- राज्यामध्ये थेट लाभ हस्तांतरण कक्षाची स्थापना करणे जे लाभार्थ्यांसह योजनांच्या संपूर्ण माहितीचे निर्धारण, थेट लाभ हस्तांतरण लागू होणाऱ्या योजनांची निश्चिती व विश्लेषण, निश्चित केलेल्या योजनांमध्ये थेट लाभ हस्तांतरणाचा धोरणात्मकरित्या अंगीकार आणि थेट लाभ हस्तांतरण चौकटीमध्ये योजनांच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीचे संनियंत्रण करणे.
- लाभार्थींचे डिजीटायझेशन, योजना व्यवस्थापन प्रणाली विकसित करणे व विशिष्ट ओळख प्राधिकरणाशी (यूआयडीएआय) एकात्मिककरण करणे, सेंट्रल आयडेंटिटीज डेटा रिपॉझिटरी, सार्वजनिक वित्तीय व्यवस्थापन प्रणाली (पीएफएमएस), कोषागार

प्रणाली, आणि एन.पी.सी.आय-आधार मॅपरसाठी बँका आणि नॅशनल पेमेंट्स कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया (एन.पी.सी.आय) यांचा समावेश असलेल्या तंत्रज्ञानाचे सक्षमीकरण करणे.

- मानकीकरण चाचणी आणि गुणवत्ता प्रमाणन संचालनालय किंवा संचालनालयाद्वारे नियुक्त अभिकरणांकडून तपासणी केलेल्या भारत सरकारच्या संकेतस्थळांसाठी (वेबसाईट्स) मार्गदर्शक तत्त्वे, वेबसामग्री प्रवेशयोग्यता मार्गदर्शक तत्त्वे आणि सुरक्षितता यांचे अनुपालन करणाऱ्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करणे.

1.3 महाराष्ट्रात थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीची अंमलबजावणी

महाराष्ट्रात, महाराष्ट्र इन्फॉर्मेशन टेक्नॉलॉजी लिमिटेड, या शासकीय कंपनीने विकसित केलेल्या महाराष्ट्र राज्य थेट लाभ हस्तांतरण आणि सेवा (महाडीबीटी) या पोर्टलद्वारे शिष्यवृत्तीचे संवितरण करण्यात येत होते व ते ऑगस्ट 2018 पासून कार्यरत होते.

महाराष्ट्र शासनाचे दहा विभाग विद्यार्थ्यांना आणि संस्थांना शिष्यवृत्तीचे संवितरण करीत होते आणि ऑनलाइन थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीद्वारे 2018-19 ते 2019-20 दरम्यान ₹ 7,227.58 कोटी रकमेचे संवितरण करण्यात आले. इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग¹, महाराष्ट्र शासन यांनी 2018-19 ते 2019-20 दरम्यान शिष्यवृत्त्यांवर सर्वाधिक खर्च, ₹ 2,751.47 कोटी (38.07 टक्के) केला होता. म्हणून, शिष्यवृत्ती योजनेतील थेट लाभ हस्तांतरणाच्या अंमलबजावणीचा आढावा घेण्यासाठी इतर मागास बहुजन कल्याण विभागाची निवड करण्यात आली होती.

1.4 इतर मागास बहुजन कल्याण विभागाची संघटनात्मक संरचना

इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांचे प्रमुख, प्रधान सचिव होते. प्रधान सचिवांना पुणे येथील संचालक, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग सहाय्य करतात, ज्यांच्याकडे आहरण व संवितरण अधिकाऱ्यांचे अधिकार होते. संचालक, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग यांच्याअंतर्गत सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्या सह-संचालकांच्या अध्यक्षतेखालील नागपूर, नाशिक, पुणे, औरंगाबाद आणि अमरावती अशी पाच क्षेत्रे आहेत. सह-संचालकांना जिल्हा स्तरावरील सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागामधील सहाय्यक आयुक्त सहाय्य करतात.

अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, इतर मागासवर्ग, विमुक्त जाती, भटक्या जमाती आणि विशेष मागास प्रवर्गाच्या सर्व प्रकारच्या शिष्यवृत्ती योजनांना ऑनलाइन मंजूरी देण्याची जबाबदारी सहाय्यक आयुक्तांकडे होती.

¹ विमुक्त जाती भटक्या जमाती विभाग हा सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागामधून मार्च 2017 मध्ये वेगळा करण्यात आला, ज्याचे नाव मार्च 2020 मध्ये बदलून इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग असे करण्यात आले

1.5 लेखापरीक्षणाची उद्दिष्टे

संपादनूक लेखापरीक्षणाची उद्दिष्टे खालील गोष्टींचे मूल्यांकन करणे हे होते :

- शिष्यवृत्ती योजनांमध्ये थेट लाभ हस्तांतरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी बिझनेस रि-इंजिनीअरींग प्रक्रिया प्रभावी होती किंवा कसे;
- थेट लाभ हस्तांतरण प्रणालीची कार्यक्षमता सुनिश्चित करण्यासाठी, व्यवसाय नियमांचे नकाशन प्रभावीपणे केले गेले किंवा कसे, आणि
- सामान्य आणि अॅप्लीकेशन नियंत्रणे पुरेशी होती किंवा कसे.

1.6 लेखापरीक्षण निकष

लेखापरीक्षणाचे निष्कर्ष खालील निकषांवर आधारित होते:

- शिष्यवृत्ती योजनेच्या अंमलबजावणीबाबत भारत सरकारची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि आदेश;
- राष्ट्रीय विज्ञान सूचना केंद्राने भारत सरकारच्या संकेतस्थळांसाठी जारी केलेली मार्गदर्शक तत्त्वे; आणि
- थेट लाभ हस्तांतरण प्रकल्पासंबंधी महाराष्ट्र शासनाचे आदेश/सूचना

1.7 लेखापरीक्षणाची व्याप्ती आणि कार्यपद्धती

इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग आठ थेट लाभ हस्तांतरण योजना राबवित होते (एक योजना केंद्राने पुरस्कृत केली होती आणि सात योजनांना राज्याने निधी दिला होता). आठ थेट लाभ हस्तांतरण योजनांपैकी 2018-19 ते 2019-20 या कालावधीत सर्वाधिक खर्च (₹ 1,827.21 कोटी) असलेल्या दोन योजना, म्हणजेच इतर मागासवर्ग विद्यार्थ्यांकरीता केंद्र पुरस्कृत मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना आणि विमुक्त जाती भटक्या जमाती विद्यार्थ्यांकरीता शासन अनुदानित मॅट्रिकोत्तर शिष्यवृत्ती योजना, यांची निवड करण्यात आली.

राज्यातील 36 पैकी नऊ जिल्ह्यांचीही लेखापरीक्षण छाननीसाठी निवड करण्यात आली होती. निवडलेल्या नऊ जिल्ह्यांपैकी सात जिल्हे म्हणजे अहमदनगर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नागपूर, नाशिक, पुणे, आणि सोलापूर या जिल्ह्यांमध्ये 2018-19 ते 2019-20 या वर्षासाठी निवडलेल्या दोन शिष्यवृत्ती योजनांच्या संदर्भात सर्वाधिक वाटप करण्यात आले होते, तर उर्वरित दोन जिल्हे, म्हणजे गडचिरोली आणि नंदुरबार हे दुर्गम आणि मागासलेले जिल्हे होते. शिष्यवृत्ती अर्जांच्या ऑनलाइन छाननीसाठी या नऊ जिल्ह्यांतील चार श्रेणीमधील² प्रत्येकी 10 संस्थांची निवड करण्यात आली होती. अशाप्रकारे, शिष्यवृत्ती अर्जांसोबत सादर केलेल्या कागदपत्रांच्या ऑनलाइन

² अनुदानित/अंशतः अनुदानित: तीन; विना-अनुदानित/विद्यापीठ व्यवस्थापित (विना-अनुदानित): तीन; शासकीय: दोन आणि विद्यापीठ विभाग: दोन

पडताळणीसाठी एकूण 90 संस्थांची³ निवड करण्यात आली. प्रत्येक संस्थेतून 30 अर्ज (ज्यांची शिष्यवृत्ती ₹ 2,000 पेक्षा जास्त आहे) छाननीसाठी निवडले होते. त्यानुसार, ह्या 90 संस्थांमधून, अर्जासोबत जोडलेल्या कागदपत्रांच्या ऑनलाइन छाननीसाठी एकूण 2,241 अर्ज⁴ निवडले होते.

निवडलेल्या जिल्ह्यांतील, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, संचालक, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभागाचे सहाय्यक आयुक्त, यांचे अभिलेखे (तपशीलवार तपासणीसाठी), अतिरिक्त मुख्य सचिव (वित्त) यांच्या अध्यक्षतेखालील महाराष्ट्र शासनाच्या सामान्य प्रशासन विभागाकडून स्थापित केले गेलेले थेट लाभ हस्तांतरण कक्ष, सामान्य प्रशासन विभागाच्या अधीन असलेले माहिती तंत्रज्ञान संचालनालय आणि महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान महामंडळ लिमिटेड⁵ यांची चाचणी-तपासणी करण्यात आली.

2018-19 ते 2020-21 या वर्षासाठी निवडलेल्या दोन्ही योजनांचा शिष्यवृत्ती विदा महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान महामंडळ लिमिटेडने सादर केला होता. विद्यार्थ्यांचे पालक हे शासकीय कर्मचारी/शासकीय निवृत्तीवेतनधारक होते किंवा कसे हे तपासण्यासाठी राज्य शासकीय कर्मचारी सामान्य भविष्य निर्वाह निधी व निवृत्तीवेतनधारक याबाबतचा विदा, महालेखाकार (लेखा व अनुज्ञेयता) मुंबई व नागपूर या कार्यालयांकडून प्राप्त केलेला विदासुद्धा लेखापरीक्षणाद्वारे उपयोगात आणला होता.

संगणकीकृत लेखापरीक्षण टूल्स (आयडिया आणि पोस्टग्रे स्ट्रक्चर्ड क्वेरी लॅंग्वेज) यांच्या मदतीने विदा समूहाचे (डेटासेट) विश्लेषण केले गेले. जेथे अर्जदाराच्या विदाची फेर-तपासणी किंवा छाननी आवश्यक होती, तेथे ती छाननी, महाडीबीटीच्या पोर्टलवर⁶ लॉग-इन करून केली गेली, जेथे वापरकर्त्याला अर्जदाराच्या शिष्यवृत्तीची सद्यस्थिती, जसे की, अर्ज स्वीकारले गेले अथवा नाकारले गेले, निधी संवितरीत केला गेला किंवा अर्जातील काही त्रुटींमुळे प्रलंबित राहिला, अर्जदारांचे वैयक्तिक तपशील, अर्जदाराची अपलोड केलेली कागदपत्रे, अर्जदाराला तसेच संस्थांना संवितरीत केलेली शिष्यवृत्तीची रक्कम हे पाहण्याची सुविधा उपलब्ध होती. योजनेची अंमलबजावणी पूर्णपणे ऑनलाइन

³ अनुदानित/अंशतः अनुदानित: 33; विना-अनुदानित/विद्यापीठ व्यवस्थापित (विना-अनुदानित): 30; शासकीय: 18; विद्यापीठ विभाग: नऊ. ज्या जिल्ह्यांमध्ये निवडक श्रेणीतील संस्था नव्हत्या, त्यांची निवड उरलेल्या श्रेणींमधून केली गेली

⁴ निवडलेल्या संस्थांमध्ये प्रत्येक श्रेणीमध्ये आवश्यक अर्जांची संख्या उपलब्ध नसल्यामुळे 2,700 (30 अर्ज x निवडक 90 संस्था=2,700) अर्जांमधून 2,241 अर्ज निवडले गेले

⁵ महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान महामंडळ लिमिटेड (महाआयटी) ही माहिती, दळणवळण आणि तंत्रज्ञान उपक्रमांच्या कार्यक्षम आणि प्रभावी अंमलबजावणीला चालना देण्यासाठी आणि एक मजबूत ई-गव्हर्नन्स इको-सिस्टिम चौकट स्थापित करण्यासाठी, कंपनी अधिनियम, 2013 अंतर्गत नोंदणीकृत शासकीय कंपनी आहे

⁶ महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान महामंडळाने विकसित केलेले डीबीटी पोर्टल महाडीबीटी पोर्टल म्हणून ओळखले जाते

असल्याने, शिष्यवृत्ती अर्जाची छाननी करण्यासाठी या सुविधेचा वापर करून, दूरवर्ती लेखापरीक्षण (रिमोट ॲक्सेस ऑडिट) करण्यात आले.

प्रधान सचिव, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग आणि प्रधान सचिव, सामान्य प्रशासन विभाग यांच्याबरोबर 12 फेब्रुवारी, 2021 रोजी लेखापरीक्षण पूर्व बैठक आयोजित करण्यात आली. फेब्रुवारी 2021 ते मार्च 2022 दरम्यान लेखापरीक्षण करण्यात आले आणि 2018-19 ते 2020-21 या शैक्षणिक वर्षांचा समावेश करण्यात आला. 7 डिसेंबर 2022 रोजी आयोजित केलेल्या निर्गमन बैठकीत लेखापरीक्षणाच्या निष्कर्षावर अतिरिक्त मुख्य सचिव, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याबरोबर चर्चा केली गेली आणि विभागाकडून प्राप्त झालेले प्रतिसाद योग्य रीतीने अहवालात समाविष्ट केले आहेत. इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, महाराष्ट्र शासन यांच्याकडून प्राप्त (डिसेंबर, 2022) झालेली उत्तरे अहवालात यथायोग्य समाविष्ट केली आहेत.

1.8 अभिस्विकृती

कोविड-19 महामारीमुळे उद्भवलेल्या अडचणी असून देखील लेखापरीक्षण सुरळीत पार पाडण्याकरिता अभिलेखे, माहिती आणि स्पष्टीकरणे वेळोवेळी प्रदान केल्याने महाराष्ट्र माहिती तंत्रज्ञान महामंडळ लिमिटेड, माहिती तंत्रज्ञान संचालनालय, इतर मागास बहुजन कल्याण विभाग, सामाजिक न्याय आणि विशेष सहाय्य विभाग, राज्य थेट लाभ हस्तांतरण कक्ष यांनी केलेल्या सहकार्य आणि सहाय्याबद्दल लेखापरीक्षा आभारी आहे.

